

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ**

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЗМІСТОВІ ПАРАМЕТРИ КРИТИЧНОГО
МИСЛЕННЯ У СТАНОВЛЕННІ І РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ**

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Виконала: здобувачка 07-232М групи
Спеціальності 053 Психологія
Освітньо-професійної програми «Психологія»
Галина ПЛЄВАКІНА

Керівник: доктор психологічних наук,
професор кафедри психології
Ігор ПОПОВИЧ

Рецензент: докторка психологічних наук,
професорка,
завідувачка кафедри психології та соціології
Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля
Юлія БОХОНКОВА

Івано-Франківськ, 2024

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	6
1.1. Сутність феномену «критичне мислення»	6
1.2. Психолого-педагогічні особливості розвитку критичного мислення	11
1.3. Критичне мислення як чинник формування особистості.	16
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ	20
2.1. Організація емпіричного дослідження критичного мислення у становленні та розвитку особистості у різних вікових категоріях.	20
2.2. Аналізування та інтерпретація результатів емпіричного дослідження критичного мислення у становленні і розвитку особистості. .	22
2.3. Тренінгова програма розвитку критичного мислення особистості	29
ВИСНОВКИ	40
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	42

ВСТУП

Актуальність дослідження. У сучасному світі швидка зміна інформаційного середовища, зростання обсягу доступної інформації та різноманіття джерел вимагає від особистості здатності критично оцінювати інформацію, робити обґрунтовані висновки та приймати зважені рішення, що стосується як професійної діяльності, так і повсякденного життя. Крім того, розвиток критичного мислення є одним з важливих явищ у сучасній освіті, яка сприяє успішній адаптації до змін, розвитку інноваційного мислення та прийняття відповідальних рішень. Здатність критично мислити допомагає формуванню незалежної й автономної особистості.

Психологічні аспекти розвитку особистості також підкреслюють важливість критичного мислення. Воно є важливим чинником формування самосвідомості, рефлексії та здатності до самоаналізу. Критичне мислення впливає на процеси прийняття рішень, розвитку особистих цінностей і моральних переконань, забезпечуючи здатність протистояти маніпуляціям і стереотипам. Важливим є також вплив критичного мислення на професійний розвиток. У багатьох професійних сферах воно необхідне для аналізу складних ситуацій, оцінки альтернативних рішень і прогнозування наслідків, що допомагає швидко адаптуватися до нових умов і вирішувати проблеми нестандартними способами.

Окрім того, критичне мислення сприяє розвитку психологічної стійкості та автономії особистості, дозволяючи самостійно вирішувати складні завдання та уникати зовнішнього тиску, особливо в умовах впливу пропаганди, дезінформації або маніпулятивних технологій.

У кваліфікаційній роботі стосовно дослідження психологічних змістовних параметрів критичного мислення у становленні і розвитку особистості ми спиралися на праці таких вчених як: Барбінова А., Бородіна Н., Жидецький Ю., Ігнатова Т., Ковалевська О., Коркос Я., Костиніч О.,

Макаренко Н., Мисечко О., Митник О., Плуґіна А., Пометун О., Саух П., Терно С., Трофименко Н., Харченко Н. та ін.

Таким чином, вивчення психологічних параметрів критичного мислення важливе як для глибшого розуміння механізмів його розвитку, так і для практичного застосування в освітньому та професійному середовищі.

Мета дослідження полягає у теоретичному та емпіричному аналізуванні психологічних змістовних параметрів критичного мислення у становленні і розвитку особистості.

На основі зазначеної мети нами було поставлено наступні **завдання дослідження**:

1. Визначити сутність поняття критичного мислення на основі аналізування науково-психологічних джерел.
2. Зазначити психолого-педагогічні особливості розвитку критичного мислення.
3. Розглянути критичне мислення як чинник формування особистості.
4. Дослідити психологічні змістовні параметри критичного мислення у становленні і розвитку особистості.
5. Розробити тренінгову програму розвитку критичного мислення особистості.

Об'єкт дослідження: критичне мислення особистості.

Предмет дослідження: психологічні змістовні параметри критичного мислення у становленні і розвитку особистості.

Методи дослідження: *теоретичні* (аналіз, синтез, порівняння, систематизація та узагальнення наукової літератури з проблеми дослідження критичного мислення); *емпіричні* (методика дослідження критичного мислення Л. Старкі (адаптація О. Л. Луценко), методика «Рівень вираженості та спрямованості рефлексії» М. Гранта, методика Г.Айзенка «Діагностика ригідності», методика «Копінг-поведінка в стресових ситуаціях» С. Нормана, Д.Ф. Ендлера, Д.А Джеймса, М.І Паркера (адаптований Т.А Крюковою)).

Теоретична і практична значимість дослідження критичного мислення полягає в поглибленні наукового розуміння цього феномену та його впливу на становлення і розвиток особистості. Теоретично, дослідження допомагає уточнити структуру критичного мислення, його взаємозв'язок з когнітивними процесами та особистісними характеристиками, що важливо для психології розвитку. Практично, результати можуть бути використані для розробки методик розвитку критичного мислення в освітніх програмах, сприяючи покращенню навчальних процесів та формуванню більш адаптивних і незалежних особистостей.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що воно розширює існуючі знання про критичне мислення, визначаючи його специфічні психологічні змістові параметри, які впливають на становлення і розвиток особистості. Також новизна визначається в емпіричному аналізі впливу критичного мислення на процеси самовизначення і самосвідомості у контексті освітньої та професійної діяльності.

Апробація результатів дослідження. Теоретичні та практичні аспекти кваліфікаційної роботи обговорювалися на кафедрі психології (протокол від 14.11.2024 №6) і були представлені на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Психологія особистості фахівця в умовах воєнного часу та поствоєнної реабілітації».

Публікації. Основні результати кваліфікаційного дослідження представлено у статті «Психологічні особливості критичного мислення у становленні та розвитку особистості», що увійшла до збірки матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Психологія особистості фахівця в умовах воєнного часу та поствоєнної реабілітації».

Структура кваліфікаційної роботи включає у себе вступ, два розділи, загальні висновки, перелік використаних джерел (49 найменувань). Загальний обсяг роботи становить 47 сторінок.

РОЗДІЛ 1

КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Сутність феномену «критичне мислення»

Сутність феномену «критичне мислення» полягає у здатності людини аналізувати, оцінювати та синтезувати інформацію з метою формування обґрунтованих висновків і рішень. Даний процес мислення, що передбачає не лише пасивне сприйняття інформації, але й активну роботу з нею: перевірку фактів, виявлення прихованих припущень, оцінку аргументів та їх логічності. Критичне мислення дозволяє не сприймати інформацію на віру, а ставити під сумнів її правдивість, об'єктивність і релевантність.

Сьогодні можна констатувати, що характеристики критичного мислення та його носіїв сформовані кількома науковими школами, які досліджують розвиток критичного мислення. Зазначимо кілька ключових визначень критичного мислення, що відображають основні підходи:

– підхід акцентує увагу на здатності висловлювати власні думки або твердження і підкріплювати їх аргументами. Критичне мислення учні проявляють тоді, коли аналізують інформацію в усній або письмовій формі та підтверджують свої висновки обґрунтованими аргументами. Вони також використовують критичне мислення, коли аналізують або оцінюють аргументи інших (Tama C.) [49];

– критичне мислення – це самокерований та дисциплінований процес мислення, який прагне до міркувань на найвищому рівні з акцентом на відкритість до нових ідей (Kerry S.) [47];

– критично мислячі люди добре усвідомлюють мету та питання, які розглядають; вони ставлять під сумнів надану інформацію, висновки та думки, прагнучи досягти чіткості, точності й актуальності. Вони глибоко аналізують суть проблеми, керуючись логікою та принципами справедливості. Вони

регулярно застосовують інтелектуальні стандарти до своїх роздумів, щоб покращити свої інтелектуальні здібності (Paul R. W., Elder, L.) [48].

На думку О. Чуби: «Критичне мислення – це мислення вищого порядку, яке спирається на інформацію, усвідомлене сприйняття власної інтелектуальної діяльності та діяльності інших, яке сприяє розвитку такої особистісної риси, як креативність, і формує творче мислення, а отже, творчу особистість» (Чуба О.) [44, С. 204].

Додатково авторка зазначає, що до основних характеристик і принципів критичного мислення можна віднести кілька ключових аспектів (Чуба О.) [44]:

1. Самостійність та індивідуальність. Критичне мислення передбачає здатність людини самостійно аналізувати інформацію та робити власні висновки, що означає, що людина не сліпо слідує чужим думкам або авторитетам, а формує свої погляди на основі особистого аналізу та оцінки. У процесі критичного мислення важливо зберігати індивідуальність, адже кожна людина може мати унікальний підхід до вирішення проблеми або пошуку істини.

2. Інформація – відправний пункт, а не кінцева мета. Критичне мислення розглядає інформацію як початковий матеріал для роздумів, а не як абсолютну істину або кінцевий результат, що означає, що отримана інформація лише запускає процес роздумів, аналізу та оцінки. Людина, яка мислить критично, завжди задає питання, вивчає джерела інформації, перевіряє її на достовірність і шукає додаткові факти, щоб скласти повну картину ситуації.

3. Початок з постановки та усвідомлення проблеми. Критичне мислення завжди починається з чіткого розуміння проблеми або питання, яке потрібно вирішити. Перш ніж розпочати аналіз, важливо сформулювати, у чому полягає проблема, які її аспекти вимагають уваги і що потрібно зрозуміти, що дозволяє людині сфокусувати мислення на ключових моментах і уникнути зайвих відволікань.

4. *Прагнення до переконливої аргументації.* Важливою складовою критичного мислення є здатність будувати аргументи, які базуються на доказах, логіці та фактах. Людина, яка мислить критично, прагне висловлювати свої думки переконливо і обґрунтовано, що є не просто висловлення особистої думки, а створення чіткої, послідовної системи аргументів, що пояснюють і підтримують її позицію.

5. *Соціальний характер критичного мислення.* Хоча критичне мислення передбачає самостійність, воно водночас є соціальним процесом. Людина часто взаємодіє з іншими в обговореннях, дискусіях чи співпраці, де критичне мислення допомагає аналізувати різні точки зору, вести конструктивні діалоги та знаходити спільні рішення. Таке мислення не лише для себе, але і для кращого розуміння інших і спільного вирішення проблем.

Аналізуючи витоки формування поняття критичного мислення А. Конверський доходить висновки: «Критичне мислення – це усвідомлене відношення до процесу міркування, яке передбачає вміння будувати доведення, спростування, вміння висувати гіпотези, проводити аналогії, нарешті, знаходити помилки у своїх і чужих міркуваннях» (Конверський А.) [9, С. 20].

Сучасний дослідник О. Тягло розглядає критичне мислення як активну діяльність розуму, основне завдання якої полягає в тому, щоб виявляти і виправляти власні помилки, а також оцінювати точність своїх тверджень і обґрунтованість міркувань. Він підкреслює, що критичне мислення базується на усвідомленні того, що помилки та омани є невідворотними в процесі людського пізнання. Тобто, цей тип мислення спрямований не на уникнення помилок, а на їх розпізнавання і виправлення. Тягло також вважає, що критичне мислення є особливою формою рефлексії – здатності осмислювати власні дії, думки та рішення. Воно спирається на знання базових принципів логіки і конкретних наук, які допомагають краще розуміти, де можуть виникати помилки, та як їх можна уникнути або виправити (Тягло О.) [41].

О. Ковалевська, у свою чергу, вважає, що критичність мислення полягає в умінні людини суворо оцінювати як власні думки, так і зовнішні впливи, від яких вона може залежати, що означає здатність аналізувати кожне твердження, виявляти його сильні та слабкі сторони і не приймати будь-яку здогадку чи твердження за істину без належної перевірки (Ковалевська О.) [8].

О. Пометун трактує критичне мислення як здатність людини чітко усвідомлювати свою позицію з певного питання та розуміти, чому вона підтримує ту чи іншу точку зору. Вона також підкреслює важливість вміння генерувати нові ідеї, підходи, а також аналізувати й об'єктивно оцінювати події. Для О. Пометун критичне мислення полягає у прийнятті обдуманих, зважених рішень, що означає, що перед тим, як зробити висновки або вжити якихось дій, людина повинна уважно зважити всі можливі варіанти, оцінити їхні наслідки і лише тоді ухвалити рішення (Пометун О.) [29].

Таким чином, зазначені дослідники підкреслюють важливість свідомого та рефлексивного підходу до мислення. Критичне мислення для них – це не просто інтелектуальна навичка, а здатність до глибокого аналізу власних і чужих ідей, готовність виправляти помилки й приймати рішення на основі ретельного аналізу й перевірки фактів.

На думку О. Пометун, критичне мислення має ряд важливих характеристик, які визнають більшість дослідників. Однією з основних є активність мислення, що означає постійну участь розуму в аналізі, оцінці й осмисленні інформації. Людина, яка мислить критично, не просто пасивно сприймає інформацію, а активно працює з нею: перевіряє факти, шукає докази, зіставляє аргументи та формує власні висновки (Пометун О.) [27].

Друга важлива характеристика – рефлексивність мислення, тобто здатність до самоаналізу, що означає, що критично мисляча особа постійно оцінює свій процес мислення: наскільки обґрунтовані її судження, де можуть бути помилки або упередження, і як можна покращити логіку своїх міркувань. Такий рефлексивний підхід допомагає уникати поспішних висновків і підвищує якість прийнятих рішень (Пометун О.) [27].

Третя характеристика – логічність мислення. Критичне мислення вимагає дотримання чітких критеріїв і структур, що базуються на правилах логіки. Таке мислення майстерне, дисципліноване і виважене, що означає здатність дотримуватися послідовності, уникати протиріч і діяти відповідно до раціональних принципів. Логічність також передбачає здатність будувати аргументи таким чином, щоб вони мали сильне підґрунтя і були переконливими для інших (Пошетун О.) [30].

Самостійність мислення є ще однією важливою рисою критичного мислення. Вона включає саморегуляцію – здатність контролювати та спрямовувати свій процес мислення, самоконтрольованість – вміння оцінювати свої дії і думки в процесі їх формування, а також самокорекцію – здатність виправляти свої помилки, коли вони виявлені. Людина, яка мислить критично, не покладається лише на зовнішні впливи або думки інших, а має внутрішні механізми для оцінки власного процесу мислення і корекції при необхідності (Пошетун О.) [28].

Ще одна важлива характеристика – цілеспрямованість мислення на вирішення конкретних проблем, будь то життєві чи навчальні. Критичне мислення завжди орієнтоване на практичне застосування: людина використовує його для аналізу складних ситуацій і знаходження ефективних рішень, що дозволяє не лише аналізувати інформацію, але й застосовувати ці знання для досягнення конкретної мети або вирішення завдання (Кроуфорд А.) [13].

Вказані характеристики роблять критичне мислення особливим серед інших типів мислення. Воно відрізняється від репродуктивного мислення, яке полягає у відтворенні готових знань без глибокого аналізу. Від інтуїтивного мислення критичне мислення відрізняється тим, що воно базується на чітких логічних принципах, а не на миттєвих передчуттях або інтуїтивних здогадках. Від образного мислення воно відрізняється тим, що більше орієнтоване на раціональний аналіз і побудову логічних висновків (Плєвакіна Г. М.) [25].

Водночас критичне мислення має спільні риси з дискурсивним і логічним мисленням, які також базуються на аналізі, послідовності й структурі аргументації. Воно подібне до продуктивного мислення, яке спрямоване на вирішення проблем і досягнення нових результатів. Також критичне мислення тісно пов'язане з теоретичним мисленням, оскільки обидва типи зосереджені на глибокому аналізі й усвідомленні основних принципів, що лежать в основі певних явищ (Барбінова А.) [1].

Таким чином, критичне мислення є багатовимірним процесом, який охоплює активну участь розуму, рефлексію, логіку, самостійність і орієнтацію на вирішення проблем, що дозволяє відрізнити його від інших типів мислення, але також дає можливість знайти спільне з дискурсивним, логічним і продуктивним мисленням.

1.2. Психолого-педагогічні особливості розвитку критичного мислення

Психолого-педагогічні особливості розвитку критичного мислення є важливим аспектом навчального процесу, оскільки критичне мислення допомагає учням не тільки засвоювати знання, але й аналізувати інформацію, приймати обґрунтовані рішення та творчо підходити до вирішення проблем. Дослідження цього питання акцентує увагу на різних психологічних та педагогічних факторах, що впливають на розвиток критичного мислення.

О. Є. Мисечко зауважує, що для формування критичного мислення в учнів шкільного віку важливо зосередитися на розвитку кількох ключових мислительних операцій та характеристик, які розвиваються поступово на всіх етапах освіти (Мисечко О.) [19].

Однією з ключових операцій критичного мислення є здатність аналізувати інформацію, тобто розкласти її на складові частини. Учень повинен вміти відбирати необхідні факти з потоку інформації, фільтруючи неважливі деталі, що передбачає вміння не просто механічно запам'ятовувати матеріал, а осмислювати його, виокремлювати головне, порівнювати різні

факти та явища, класифікувати їх за певними ознаками. Наприклад, молодші школярі вчать виділяти головне у простих текстах чи завданнях, а старші учні – аналізувати складні тексти, історичні події або наукові явища (Жидацький Ю.) [5].

Асоціативне мислення допомагає учням зв'язувати нову інформацію з вже відомими знаннями, що дає можливість бачити подібності та відмінності між різними фактами, подіями чи явищами. На ранніх етапах освіти діти вчать співставляти нові знання з тим, що вони вже знають зі свого життєвого досвіду. Пізніше, у старших класах, учні здатні порівнювати нові факти не тільки з власними спостереженнями, але й з науковими поняттями та теоріями, що формує глибше розуміння нових якостей предметів і явищ через зв'язок з раніше вивченим матеріалом (Костиніч О.) [11].

Логічне мислення передбачає здатність учня будувати чітку послідовність дій для вирішення проблеми, тобто, вміння бачити причини і наслідки, виводити закономірності на основі аналізу фактів. Учень вчиться знаходити логічну структуру у будь-якому завданні: від вирішення математичної задачі до аналізу соціальних явищ. Наприклад, в початковій школі учні оволодівають елементарними законами логіки, такими як причинно-наслідкові зв'язки. У старших класах вони вчать доводити правильність своїх висновків і будувати складніші логічні структури для вирішення проблем (Костиніч О.) [11].

Системне мислення означає здатність бачити предмет або проблему в її цілісності, розуміти її взаємозв'язки з іншими явищами та процесами. Важливо не просто аналізувати окремі аспекти проблеми, а враховувати всі її зв'язки та характеристики. На початкових етапах освіти це може бути розуміння того, як частини тексту пов'язані між собою або як різні елементи завдання взаємодіють. Зі зростанням віку учні вчать бачити глобальні зв'язки між різними предметами, аналізувати комплексні проблеми в різних контекстах і розглядати явища у взаємодії різних факторів (Котубей В.) [12].

Критичне мислення передбачає не лише здатність аналізувати інформацію та будувати логічні послідовності, а й прийняття рішень на основі отриманих висновків. Важливо навчати учнів брати відповідальність за свої рішення, вміти аргументувати свій вибір і відповідати за його наслідки. На початковому етапі це може бути прийняття простих рішень у навчальних завданнях або проектах, а у старших класах – вибір складних життєвих рішень, таких як професійна орієнтація, організація групових проєктів або обговорення соціальних та етичних проблем (Мозуль І.) [21].

Розвиток критичного мислення у школярів – це поступовий і комплексний процес, який починається з молодшого шкільного віку і продовжується протягом усієї шкільної освіти. Основні операції мислення, такі як аналіз, асоціативність, логічність, системність і самостійність, є основними компонентами, що підлягають формуванню на всіх етапах навчання. Вони допомагають учням не лише краще засвоювати матеріал, а й формувати власну думку, приймати обґрунтовані рішення та бути відповідальними за свої висновки (Котубей В.) [12].

Формування критичного мислення у школярів є складним і багатогранним процесом, який залежить від ряду педагогічних умов. Такі умови створюють сприятливе середовище для розвитку мислительних навичок, допомагаючи учням не лише отримувати нові знання, але й аналізувати їх, оцінювати та застосовувати на практиці. Розглянемо більш детально кожен з важливих педагогічних умов, що сприяють розвитку критичного мислення.

Соціологізація в освіті означає інтеграцію соціальних аспектів у навчальний процес, що сприяє розвитку критичного мислення через спілкування та взаємодію між учнями. Навчання в такому середовищі передбачає активну участь учнів у спільних дискусіях, обговореннях, групових проєктах, де вони можуть ділитися своїми думками та поглядами, що дозволяє дітям вчитися аналізувати різні точки зору, формувати власну думку та відстоювати її на основі логічних аргументів. Важливо також, що

соціологізація допомагає учням краще усвідомлювати зв'язок між теоретичними знаннями та їх застосуванням у реальному житті (Овадюк О.) [23].

Демократичний підхід у взаємодії між учителем та учнями є ключовою умовою розвитку критичного мислення. Учні повинні відчувати, що їхня думка важлива і заслуговує на увагу. Важливо створити атмосферу, де кожен може вільно висловлювати свої ідеї, не боячись осуду чи критики. Така свобода слова дозволяє учням ставити запитання, шукати альтернативні рішення, дискутувати з учителем та однокласниками. В умовах демократичного спілкування школярі розвивають вміння аргументувати свою позицію, слухати інших і критично оцінювати різні точки зору, що створює простір для формування індивідуального погляду на світ і активної участі в навчальному процесі (Овадюк О.) [23].

Формування критичного мислення неможливе без розвитку самостійності та індивідуального підходу до вирішення проблем. Учні повинні мати можливість самостійно досліджувати проблеми, робити власні висновки та брати відповідальність за свої рішення. Педагоги, у свою чергу, мають підтримувати та заохочувати індивідуальність учнів, допомагати їм розвивати власний стиль мислення та підходи до вирішення задач, що означає, що учням надається певна свобода у виборі методів навчання, дослідження тем і підходів до виконання завдань. Завдяки цьому школярі вчаться працювати самостійно, не покладаючись лише на готові знання, а шукаючи власні відповіді на складні питання (Плугіна А.) [26].

Пізнавальний інтерес – це внутрішня мотивація учнів до навчання, бажання дізнаватися нове та розвиватися інтелектуально. Розвиток критичного мислення неможливий без стимулювання цього інтересу, оскільки учні, які захоплені процесом пізнання, набагато активніше залучаються до навчання. Учитель має створювати цікаві та мотивуючі ситуації, що спонукають учнів до пошуку відповідей на питання, вирішення проблем, проведення власних досліджень. Наприклад, використання цікавих прикладів,

інтерактивних методик, таких як дискусії чи експерименти, дозволяє розпалювати допитливість учнів та залучати їх до активної участі в навчальному процесі (Шимон Л.) [45].

Активні методи навчання, такі як групові проєкти, проблемне навчання, рольові ігри, допомагають учням не просто пасивно засвоювати інформацію, а активно брати участь у її створенні та аналізі. Активізація процесів пізнання сприяє тому, що учні самостійно шукають інформацію, аналізують її, формулюють власні висновки та пропонують свої рішення. Такий підхід розвиває навички критичного мислення, оскільки учні вчаться ставити питання, шукати різні джерела інформації, порівнювати їх та робити власні висновки. Активне залучення до навчання допомагає учням краще розуміти, як застосовувати теоретичні знання на практиці та як самостійно знаходити відповіді на складні питання (Плугіна А.) [26].

Зворотний зв'язок є важливим елементом у процесі формування критичного мислення. Учитель має постійно оцінювати досягнення учнів, надавати їм корисні поради та підтримку у їхньому розвитку, що не лише допомагає учням виправляти свої помилки, але й стимулює їх до подальшого розвитку. Важливо, щоб зворотний зв'язок був конструктивним, спрямованим на розвиток мислительних навичок учнів, а не просто на оцінювання результатів. Учитель повинен заохочувати учнів до саморефлексії, допомагати їм аналізувати власний процес навчання та знаходити шляхи покращення. Такий підхід сприяє усвідомленню учнями важливості критичного мислення та його практичного застосування у навчанні та житті (Романова С., Денисевич О.) [36].

Отже, розвиток критичного мислення в учнів вимагає створення сприятливих педагогічних умов, які стимулюють їхню активність, самостійність та інтерес до пізнання. Соціологізація навчання, демократичний стиль спілкування, свобода висловлювання думок, розвиток пізнавального інтересу, активні методи навчання та постійний зворотний зв'язок допомагають створити таке середовище, де учні можуть розвивати свої

критичні мислительні навички, що дозволяє їм не лише краще засвоювати знання, але й формувати власні погляди, приймати обґрунтовані рішення та успішно застосовувати свої навички у реальному житті.

1.3. Критичне мислення як чинник формування особистості

Критичне мислення як чинник формування особистості відіграє важливу роль у розвитку кожної людини, адже воно формує здатність до самостійного аналізу, прийняття рішень і усвідомленого сприйняття навколишньої дійсності. Розвиток цієї навички має вплив на становлення інтелектуальної, моральної, емоційної та соціальної складових особистості.

Критичне мислення дозволяє людині формувати свою думку на основі аналізу інформації, а не просто приймати чужі ідеї як істину. Воно сприяє розвитку незалежності у прийнятті рішень, оскільки особистість, здатна критично мислити, не піддається маніпуляціям і стереотипам. Така людина вміє зважувати аргументи, аналізувати ситуації з різних кутів і приймати рішення, спираючись на факти, логіку та власний досвід (Трофименко Н.) [40].

Критичне мислення розвиває здатність до саморефлексії, що є ключовим елементом формування особистості. Особистість, яка здатна критично оцінювати свої дії, помилки та досягнення, може краще зрозуміти власні сильні та слабкі сторони, що допомагає людині постійно вдосконалюватися, знаходити шляхи для саморозвитку та коригувати свої поведінкові моделі. Саморефлексія також дозволяє більш усвідомлено приймати рішення, що важливо для успішної самореалізації (Трофименко Н.) [40].

Зазначається, що критичне мислення допомагає особистості розвивати власну систему цінностей і етичних норм. У процесі критичного аналізу ситуацій і рішень людина не тільки оцінює їх з точки зору вигоди чи практичності, але й враховує моральні аспекти, що сприяє формуванню відповідальної та етично свідомої особистості, яка вміє нести відповідальність за свої вчинки і розуміє, що її дії мають вплив на інших людей і суспільство в цілому (Шквир О.) [46].

Критично мисляча особистість краще контролює свої емоції і не дозволяє їм впливати на прийняття рішень. Емоційна стійкість є важливою складовою критичного мислення, оскільки вона дозволяє людині залишатися об'єктивною навіть у складних і стресових ситуаціях. Вміння аналізувати власні емоції і не дозволяти їм домінувати у процесі мислення допомагає особистості зберігати баланс між раціональним підходом і емоційними реакціями (Чаплак Я.) [43].

Критичне мислення та соціальні очікування – це два важливі аспекти, які впливають на поведінку людини в суспільстві. Соціальні очікування формують певні рамки та норми, яким люди намагаються відповідати, тоді як критичне мислення дозволяє аналізувати ці очікування, оцінювати їх доцільність та приймати рішення, виходячи з власних переконань та цінностей. Взаємодія цих двох чинників має значний вплив на формування особистості та її здатність до адаптації у суспільстві (Коркос Я.) [10].

Соціальні очікування – це норми та правила поведінки, яких дотримується суспільство. Вони можуть стосуватися різних аспектів життя, таких як поведінка в соціальних ситуаціях, професійні стандарти, гендерні ролі, моральні принципи тощо. Люди з дитинства навчаються відповідати цим очікуванням, що сприяє соціалізації та інтеграції в суспільство. Однак, інколи ці норми можуть бути стереотипними, застарілими або обмежувати індивідуальність (Коркос Я.) [10].

І. С. Попович зазначає: «...соціально-психологічні очікування – це суб'єктивні орієнтації члена міжособистісної взаємодії стосовно того, як він оцінює і як оцінюють його члени малої групи та на яку у зв'язку з цим поведінку сподіваються» (Попович І.) [32, С. 41].

Розвиток особистості проходить через кілька етапів. Перший етап – це адаптація, коли людина засвоює норми і цінності суспільства, а також опановує відповідні способи та форми діяльності, таким чином стаючи схожою на інших членів групи. Другий етап – це індивідуалізація, коли виникає бажання проявити свою унікальність та відокремитися від загалу, що

призводить до певних суперечностей із соціумом. Третій етап – інтеграція, коли виникають конфлікти між бажанням особистості бути визнаною групою і готовністю групи прийняти лише ті риси, які сприяють розвитку як особистості, так і самої спільноти (Попович І.) [31].

Критичне мислення допомагає людині адаптуватися в суспільстві, не втрачаючи при цьому індивідуальності. Замість сліпого слідування соціальним нормам, особистість може свідомо вибирати, яким очікуванням відповідати, а які відкинути, що дозволяє уникати негативного впливу соціального тиску та розвивати власну ідентичність, при цьому залишаючись активним учасником суспільного життя (Попович І.) [32].

Зазначимо, що критичне мислення та соціальні очікування взаємодіють таким чином, що особистість не просто підлаштовується під суспільні норми, але свідомо вирішує, яким із них відповідати, а які піддавати сумніву, що дозволяє розвивати індивідуальність, не втрачаючи соціальної інтеграції, а також сприяти позитивним змінам у суспільстві через критичне осмислення існуючих норм і стандартів.

Іноді критичне мислення може призводити до конфлікту із суспільними нормами та очікуваннями. Особистість, яка здатна до критичного аналізу, може не погоджуватися з певними стандартами, прийнятими в суспільстві, і чинити спротив, відстоюючи свої права або ідеї. Наприклад, у випадках гендерних стереотипів чи дискримінації за певними ознаками, критично мисляча людина може ставити під сумнів ці норми і боротися за зміну суспільних стандартів. Така позиція допомагає не лише відстоювати особисту свободу, але й сприяти прогресу в суспільстві, викликаючи зміни в соціальних очікуваннях (Коркос Я.) [10].

С. О. Терно вказує, що критичне мислення є важливим інструментом для успішної взаємодії з іншими людьми та інтеграції в суспільство. Людина, яка вміє критично оцінювати інформацію, не піддається впливу групового мислення і може відстоювати свою думку в аргументованих дискусіях, що допомагає формувати впевнену і соціально активну особистість, здатну брати

участь у суспільному житті, займати лідерські позиції і будувати конструктивні відносини з іншими (Терно С.) [39].

Критичне мислення є не лише процесом аналізу та оцінки, але й важливою складовою творчого мислення. Особистість, яка вміє критично підходити до існуючих ідей і знаходити нові рішення, розвиває творчу уяву та інноваційний підхід до вирішення проблем. Критично мисляча людина не боїться експериментувати, ставити під сумнів усталені правила і знаходити нестандартні шляхи для досягнення мети, що важливо як для особистого, так і для професійного розвитку (Лякішева А., Вітюк В., Кашуб'як І.) [16].

Таким чином, критичне мислення є важливим чинником формування особистості, оскільки воно допомагає розвивати самостійність, моральні цінності, емоційну стійкість та здатність до саморефлексії. Таке мислення також сприяє соціалізації, творчому розвитку і успішній адаптації до змін у сучасному світі. Розвиток критичного мислення допомагає людині не лише краще розуміти навколишній світ, але й активно впливати на нього, приймати відповідальні рішення і реалізовувати свій потенціал.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Організація емпіричного дослідження критичного мислення у становленні та розвитку особистості у різних вікових категоріях

Для проведення емпіричного дослідження нами було проаналізовано та виділено основні психодіагностичні методики, що відповідають тематиці роботи:

1. Методика дослідження критичного мислення Л. Старкі (адаптація О. Л. Луценко).

Методика дослідження критичного мислення, розроблена Л. Старкі та адаптована О. Л. Луценко, полягає в анкеті, що складається з 27 запитань. Кожне запитання містить опис певної ситуації та кілька варіантів відповідей. Ми використовували адаптований варіант О. Л. Луценко, який відповідає всім необхідним психометричним вимогам – надійності, валідності та здатності розрізняти різні рівні критичного мислення. Опитувальник орієнтований на осіб віком від 16 до 70 років, включаючи як студентів, так і дорослих, незалежно від статі.

Учасникам дослідження надається 30 хвилин для того, щоб відповісти на всі 27 запитань, обираючи одну правильну відповідь з чотирьох запропонованих варіантів. Максимальна кількість балів, яку можна отримати, становить 27. За результатами оцінюються три рівні розвитку критичного мислення: низький, середній та високий (Луценко О.) [15]

2. Методика «Рівень вираженості та спрямованості рефлексії» М. Гранта.

М. Грант розробив опитувальник для оцінки рівня вираженості та напрямку рефлексії особистості. Даний опитувальник складається з двох шкал: саморефлексії та соціорефлексії. Кожна шкала містить по 10 тверджень, як прямих, так і зворотних, які оцінюються за 6-бальною шкалою, де 1 – це «абсолютно не згоден», а 6 – «абсолютно згоден» (Казанжи М., Вдовіченко О.) [7].

Під час діагностики отримуються два показники – саморефлексії та соціорефлексії, які можуть варіюватися від 10 до 60 балів. Далі аналізується співвідношення між цими двома формами рефлексії.

3. Методика Г.Айзенка «Діагностика ригідності».

Методика спрямована на вивчення рівня ригідності особистості, яка, як відомо, суттєво впливає на мотивацію, особливо у випадках, коли необхідно її скоригувати в певних умовах. Людям з ригідністю складно змінювати свої усталені стратегії поведінки, що, відповідно, впливає на їхню мотивацію до розвитку. Методика містить 10 питань, на які респонденти мають дати одну з трьох відповідей: «згоден» (2 бали), «в принципі згоден» (1 бал) або «не згоден» (0 балів) [34].

4. Методика «Копінг-поведінка в стресових ситуаціях» С. Нормана, Д.Ф. Ендлера, Д.А Джеймса, М.І Паркера (адаптований Т.А Крюковою).

Адаптований варіант методики копінг-поведінки складається з переліку можливих реакцій на стресові ситуації і спрямований на визначення домінуючих стратегій подолання стресу. Учасникам пропонується відповісти на 48 запитань, оцінюючи свої відповіді за шкалою від 1 до 5 балів. Під час обробки результатів бали підсумовуються, а отримані дані інтерпретуються відповідно до спеціального ключа методики (Назаров О.О., Оніщенко Н.В.) [22].

Для проведення емпіричного дослідження психологічних параметрів критичного мислення у становленні та розвитку особистості нами було на добровільній основі сформовано вибірку з 50 осіб віком від 16 до 35 років. Опитування проводилося онлайн з попередньо наданими роз'ясненнями та інструкціями проходження методик. У дослідженні взяли участь 62% жінок і 38% чоловіків.

Варто зазначити, що в рамках нашого дослідження не були враховані такі змінні, як політичні вподобання, релігійні переконання, соціально-економічний статус, що було зроблено свідомо, щоб зосередитися на

загальних когнітивних аспектах процесу розвитку критичного мислення незалежно від зовнішніх ідеологічних чи соціальних впливів.

2.2. Аналізування та інтерпретація результатів емпіричного дослідження критичного мислення у становленні і розвитку особистості

1. *Проведення та інтерпретація результатів за методикою дослідження критичного мислення Л. Старкі (адаптація О. Л. Луценко).*

Отримані показники щодо рівнів критичного мислення респондентів представлені у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Середні значення та середньоквадратичні відхилення за методикою дослідження критичного мислення

	M	SD	min	max
Критичне мислення	14,96	4,64	24	7

Примітка: M – середні значення вибірки, SD – середньоквадратичні відхилення, min – мінімальне значення, max – максимальне значення

Аналізуючи отримані показники, у більшості опитуваних спостерігається середній рівень критичного мислення ($M=14,96$; $SD=4,64$), що характеризується здатністю до базового аналізу інформації, але респонденти на цьому рівні можуть піддаватися впливу особистих уподобань або зовнішніх факторів. Вони здатні критично оцінювати окремі аспекти ситуацій, але не завжди заглиблюються у складніші питання, часто приймають загальноприйняті ідеї без детального аналізу. Їхні аргументи зазвичай логічні, але їм може бракувати гнучкості в мисленні, особливо в ситуаціях, що вимагають зміни точки зору.

У деяких опитуваних наявний високий рівень критичного мислення, що характеризується здатністю респондентів глибоко аналізувати інформацію та ситуації. Такі люди вміють ставити під сумнів загальноприйняті ідеї, робити логічні висновки та оцінювати аргументи з різних точок зору. Вони відкриті до нових поглядів і здатні змінювати власні переконання на основі нових

даних, а також мають добре розвинені навички аргументації, можуть розпізнавати маніпуляції та уникати когнітивних помилок.

Низький рівень критичного мислення відзначається труднощами в аналізі інформації, і такі респонденти схильні приймати думки без перевірки їхньої обґрунтованості. Вони легко піддаються впливу авторитетних фігур або стереотипів, мають слабкі навички логічного мислення та часто не помічають суперечностей у своїх судженнях. Їм важко оцінювати аргументи та формулювати власну позицію, вони рідко перевіряють достовірність інформації та схильні до когнітивних помилок.

Отже, аналіз результатів показав, що більшість респондентів мають середній рівень критичного мислення, що дозволяє їм здійснювати базовий аналіз інформації, але вони можуть піддаватися впливу зовнішніх факторів. Лише частина респондентів демонструє високий рівень критичного мислення, характеризуючись здатністю до глибокого аналізу, перегляду власних переконань та розпізнавання маніпуляцій. Деяка частина опитаних має низький рівень, що відзначається труднощами в оцінці інформації та схильністю до впливу стереотипів.

2. Проведення та інтерпретація результатів за методикою «Рівень вираженості та спрямованості рефлексії» М. Гранта.

Отримані результати щодо показників саморефлексії та соціорефлексії представлені у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Середні значення та середньоквадратичні відхилення за методикою «Рівень вираженості та спрямованості рефлексії»

	M	SD	min	max
Саморефлексія	29	25,5	11	56
Соціорефлексія	22,5	14,8	12	56

Примітка: M – середні значення вибірки, SD – середньоквадратичні відхилення, min – мінімальне значення, max – максимальне значення

Аналізуючи отримані показники, ми можемо спостерігати, що у половини респондентів спостерігаються середні показники саморефлексії (M=29; SD=25,5), такі люди мають певну здатність до самоаналізу, але не

завжди заглиблюються в оцінку своїх емоцій та поведінки. Вони усвідомлюють основні аспекти свого внутрішнього стану, проте рідше ставлять під сумнів свої дії чи переконання, що може призводити до відсутності глибоких змін у власній поведінці.

Респонденти з низьким рівнем саморефлексії рідко задумуються про свої почуття чи мотиви. Вони мають обмежену здатність до самоаналізу та схильні діяти автоматично або під впливом зовнішніх факторів. Їм важко визнати свої помилки або переглянути власні переконання, що ускладнює особистісний розвиток.

Респонденти з високим рівнем саморефлексії глибоко аналізують свої думки, почуття та вчинки. Вони добре усвідомлюють власні емоційні реакції та мотиви, часто переглядають свої дії для самовдосконалення. Така глибина аналізу дозволяє їм краще розуміти свої сильні та слабкі сторони, що сприяє особистісному розвитку.

У більше, ніж половини опитуваних виявлено середні показники соціорефлексії ($M=25,5$; $SD=14,8$), такі люди мають певне розуміння того, як їх сприймають інші, але не завжди звертають увагу на соціальні нюанси. Вони можуть враховувати думки оточуючих, але не завжди адаптують свою поведінку відповідно до очікувань інших. Соціальна взаємодія для них є важливою, але не завжди вирішальною.

Респонденти з низьким рівнем соціорефлексії мають труднощі в розумінні того, як їх сприймають інші люди. Вони мало звертають увагу на соціальний контекст або реакції оточуючих, що може призводити до непорозумінь або соціальних конфліктів. Їм важко адаптувати свою поведінку в залежності від соціальних умов або групових норм.

Респонденти з високим рівнем соціорефлексії добре розуміють, як їхні дії та слова сприймаються іншими. Вони чутливо ставляться до соціальних контекстів і здатні адаптувати свою поведінку, враховуючи потреби та очікування оточення. Вони часто враховують думки інших людей та активно оцінюють соціальні ситуації для кращої взаємодії.

Аналіз отриманих даних свідчить, що більшість респондентів демонструють середній рівень як саморефлексії, так і соціорефлексії, що вказує на здатність до певного самоаналізу та розуміння реакцій оточення, але без глибокого осмислення чи адаптації поведінки в складних ситуаціях. Низький рівень саморефлексії та соціорефлексії у значної частини опитаних свідчить про труднощі у розумінні власних емоцій та реакцій інших людей, що може заважати особистісному розвитку та ефективній соціальній взаємодії. Натомість респонденти з високим рівнем саморефлексії та соціорефлексії мають чітке усвідомлення власних мотивів і чутливо реагують на соціальні контексти, що сприяє їхньому особистісному зростанню та покращенню взаємодії з іншими.

3. *Проведення та інтерпретація результатів за методикою «Діагностика ригідності» Г. Айзенка.*

Отримані показники щодо рівнів ригідності респондентів представлені у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

Середні значення та середньоквадратичні відхилення за методикою «Діагностика ригідності»

	M	SD	min	max
Ригідність	11,02	3,7	4	19

Примітка: M – середні значення вибірки, SD – середньоквадратичні відхилення, min – мінімальне значення, max – максимальне значення

За результатами методики, більшість респондентів мають середній рівень ригідності ($M=11,02$; $SD=3,7$), що свідчить про те, що, хоча ці люди можуть адаптуватися до змін, їм іноді буває важко змінювати свої звичні поведінкові стратегії або переконання. Вони схильні триматися за певні моделі поведінки, але все ж здатні до корекції своїх дій за необхідності.

У деяких респондентів наявний високий рівень ригідності, що свідчить про значні труднощі в адаптації до нових умов. Їм важко змінювати свої переконання та стратегії поведінки, навіть коли ситуація цього вимагає. Такі люди схильні триматися за старі звички і неохоче приймають нові підходи.

Респонденти, що демонструють низький рівень ригідності, демонструють високу гнучкість мислення та здатність швидко адаптуватися до змін. Вони легко змінюють свою поведінку відповідно до нових умов і готові переглядати свої переконання для кращої адаптації.

Таким чином, аналіз отриманих результатів за методикою «Діагностика ригідності» показав, що більшість респондентів мають середній рівень ригідності, що вказує на помірну здатність до адаптації, хоча іноді їм важко змінювати свої звички та стратегії. Високий рівень ригідності спостерігається у меншій частини опитаних, що свідчить про труднощі в прийнятті змін і схильність до стійких переконань. Респонденти з низьким рівнем ригідності виявили високу гнучкість і готовність до адаптації, що полегшує їм зміну поведінкових стратегій у нових ситуаціях.

4. Проведення та інтерпретація результатів за методикою «Копінг-поведінка в стресових ситуаціях» С. Нормана, Д.Ф. Ендлера, Д.А Джеймса, М.І Паркера (адаптований Т.А Крюковою).

Отримані результати щодо показників саморефлексії та соціорефлексії представлені у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4.

Середні значення та середньоквадратичні відхилення за методикою «Копінг-поведінка в стресових ситуаціях»

	М	SD	min	max
Домінування копінгу, орієнтованого на вирішення задачі, проблеми	56,38	7,17	40	71
Домінування копінгу, орієнтованого на емоції	41,64	9,26	19	59

Продовження таблиці 2.4.

Домінування копінгу, орієнтованого на уникання	52,56	5,94	41	67
---	-------	------	----	----

Примітка: M – середні значення вибірки, SD – середньоквадратичні відхилення, min – мінімальне значення, max – максимальне значення

За результатами методики «Копінг-поведінка в стресових ситуаціях», більшість респондентів ($M=56,38$; $SD=7,17$) демонструють домінування копінг-стратегії, орієнтованої на вирішення задач і проблем, що свідчить про те, що ці люди активно шукають рішення та прагнуть діяти конструктивно в стресових ситуаціях.

У деяких респондентів присутня схильність використовувати копінг, орієнтований на уникання ($M=52,56$; $SD=5,94$), що вказує на їхню схильність уникати проблем або відкладати їх вирішення. Така стратегія може бути менш ефективною в довгостроковій перспективі, але може допомогти тимчасово знизити рівень стресу.

У незначної кількості респондентів демонструють копінг, орієнтований на емоції уникання ($M=41,64$; $SD=9,26$), що говорить про їхній фокус на управлінні емоційними реакціями, замість вирішення проблеми. Вони можуть зосереджуватися на тому, щоб зменшити власне емоційне напруження, але це не завжди допомагає вирішити ситуацію.

Ще декілька респондентів використовують одразу дві стратегії копінгу одночасно, комбінуючи підходи для ефективнішого реагування на стресові ситуації.

Отже, результати дослідження копінг-поведінки в стресових ситуаціях показують, що найбільша частина респондентів активно орієнтована на вирішення проблем, що свідчить про їхню здатність ефективно справлятися з викликами та шукати конструктивні рішення. Значна частина респондентів вдається до уникання, що може тимчасово знижувати рівень стресу, але може також заважати довготривалому вирішенню проблем. Менш численна група використовує емоційний копінг, зосереджуючи увагу на управлінні своїми

емоціями, та ще менша частина респондентів комбінуює різні стратегії копіngu для адаптації до стресових ситуацій.

5. *Проведення кореляційного аналізу психологічних параметрів критичного мислення.*

Для проведення кореляційного аналізу нами було використано коефіцієнт кореляції Спірмена, адже отримані результати не відповідають нормальному розподілу даних, отримані показники значущих зв'язків представлені у таблиці 2.5.

Таблиця 2.5.

Значущі кореляційні зв'язки між критичним мисленням та його параметрами

	Критичне мислення
Саморефлексія	0,2371*
Соціорефлексія	0,2118*
Ригідність	0,3631***
Копінг, орієнтований на вирішення задачі, проблеми	0,2816**
Копінг, орієнтований на емоції	-0,3611***
Копінг, орієнтований на уникання	-0,2473*

Примітка: * - $p > 0,1$; ** - $p > 0,05$; *** - $p > 0,01$

Аналізуючи отримані результати, нами виявлено:

- позитивний кореляційний зв'язок між показниками критичного мислення та копіngu, орієнтованого на вирішення задачі, проблеми (при $p > 0,05$), тобто особи з високим рівнем критичності мислення більш орієнтовані на вирішення проблеми;

- позитивний зв'язок між критичним мисленням та ригідністю особистості (при $p > 0,01$), тобто чим більш розвиненим є критичне мислення, тим вищим є рівень ригідності;

- позитивний зв'язок критичного мислення з саморефлексією (при $p > 0,1$) – особи з високим рівнем критичного мислення більш схильні до самоаналізу;

- негативний кореляційний зв'язок критичного з копіngами, орієнтованим на емоції та уникнення (при $p > 0,01$ та $p > 0,1$ відповідно).

Отже, аналіз результатів дослідження показав, що особи з високим рівнем критичного мислення схильні до активних стратегій вирішення проблем, що відображається в їхньому частому використанні копінгу, орієнтованого на розв'язання задач. Крім того, виявлено, що розвинене критичне мислення асоціюється з підвищеним рівнем ригідності особистості, що може свідчити про більш жорстке сприйняття ситуацій та уявлень. Також, високий рівень критичного мислення тісно пов'язаний з глибшою саморефлексією, що свідчить про більшу схильність до самоаналізу у таких осіб. Водночас, респонденти з високим рівнем критичного мислення рідше використовують копінг-стратегії, орієнтовані на управління емоціями або уникання проблем, що підкреслює їхню орієнтацію на раціональні та практичні підходи до стресових ситуацій.

2.3. Тренінгова програма розвитку критичного мислення особистості

Мета тренінгової програми – розвинути у учасників навички критичного мислення, що дозволять їм ефективно аналізувати інформацію, формувати обґрунтовані судження та приймати раціональні рішення. Програма спрямована на покращення навичок аналізу, синтезу інформації, оцінки аргументів і розпізнавання когнітивних помилок (див. табл. 2.6).

Таблиця 2.6.

Схема тренінгової програми розвитку критичного мислення особистості

Тема	Завдання	Тривалість
1. Вступний блок	Ознайомити учасників з метою та структурою тренінгу. Визначити початковий рівень критичного.	1 год.

Продовження таблиці 2.6.

1.1. Ознайомлення з метою та завданнями програми.	Представлення мети тренінгу. Огляд завдань і структури програми.	
1.2. Оцінка початкового рівня критичного мислення.	Проведення діагностичних тестів. Обговорення результатів та встановлення індивідуальних цілей.	
2. Основи критичного мислення.	Вивчити основи критичного мислення, включаючи визначення та принципи. Розвинути у учасників навички розпізнавання та оцінки аргументів. Проводити вправи на ідентифікацію основних компонентів аргументів (твердження, підстави, висновки) та оцінку їхньої логічної послідовності.	2 год.
2.1. Основи критичного мислення.	Визначення критичного мислення і його значення. Основні принципи критичного мислення.	
2.2. Розпізнавання аргументів.	Аналіз структури аргументів: твердження, підстави, висновки. Вправи на ідентифікацію та оцінку аргументів.	
3. Логічний аналіз та аргументація.	Навчити учасників виявляти логічні помилки та маніпуляції в аргументах. Розвивати навички формулювання обґрунтованих	2 год.

Продовження таблиці 2.6.

	аргументів та контраргументів через практичні вправи. Організувати дискусії та дебати, щоб учасники могли застосувати навички аргументації в реальних умовах.	
3.1. Аналіз та оцінка аргументів.	Виявлення логічних помилок і маніпуляцій. Практичні вправи на оцінку сили аргументів.	
3.2. Навички аргументації.	Формулювання обґрунтованих аргументів. Ведення дебатів та дискусій.	
4. Оцінка інформації та джерел.	Вчити учасників перевіряти достовірність інформації та виявляти упередження або маніпуляції в джерелах. Розвивати навички розпізнавання когнітивних помилок, таких як підтверджувальне упередження та помилка хибного причинного зв'язку. Проводити вправи на оцінку джерел інформації.	1,5 год.
4.1. Оцінка достовірності інформації.	Методи перевірки джерел. Виявлення упереджень і маніпуляцій.	
4.2. Розпізнавання когнітивних помилок.	Огляд поширених когнітивних помилок. Вправи на уникання когнітивних помилок.	
5. Прийняття рішень та вирішення проблем	Ознайомити учасників з методами прийняття	2 год.

Продовження таблиці 2.6.

	рішень і їх ефективністю. Проводити вправи на вирішення складних ситуацій за допомогою	
	критичного мислення. Практичні кейси та приклади допоможуть учасникам застосувати навички для розв'язання реальних проблем.	
5.1. Методи прийняття рішень	Ознайомлення з різними підходами до прийняття рішень. Практика вибору ефективних рішень.	
5.2. Вирішення складних ситуацій	Розв'язання кейсів з використанням критичного мислення. Аналіз практичних прикладів.	
6. Заключний блок	Обговорити результати тренінгу з учасниками і зібрати зворотний зв'язок. Надати рекомендації для подальшого розвитку навичок критичного мислення. Розподілити сертифікати або підтвердження про участь. Підбити підсумки і мотивувати учасників до застосування набутого досвіду у повсякденному житті.	1 год.

Методи та інструменти проведення тренінгової програми:

- інтерактивні лекції для пояснення теоретичних основ і навичок;
- групові дискусії: для практики навичок аргументації і аналізу;
- інструктивні вправи для розвитку навичок логічного аналізу та вирішення проблем;

- кейсові дослідження для застосування навичок на реальних прикладах;
- тести для вимірювання рівня засвоєння матеріалу і прогресу.

По завершенню програми учасники зможуть ефективніше аналізувати інформацію, формувати обґрунтовані судження, уникати когнітивних помилок, а також використовувати критичне мислення для прийняття раціональних рішень. Програма також сприятиме розвитку навичок аргументації, ведення конструктивних дискусій і покращення особистісної рефлексії.

Ефективність тренінгової програми з розвитку критичного мислення можна оцінити за кількома ключовими критеріями:

1. Програма демонструє свою ефективність через покращення навичок самоаналізу та рефлексії учасників. Успішні учасники тренінгу здатні краще оцінювати власні думки і рішення, більш усвідомлено підходять до своїх дій і переконань, що відзначається збільшенням їхньої здатності критично аналізувати інформацію і уникати поверхневих суджень;

2. Значний прогрес спостерігається у навичках активного читання і аналізу. Учасники тренінгу починають ставити більше запитань до прочитаного матеріалу, ефективніше перевіряють джерела інформації і порівнюють різні точки зору, що веде до покращення їхньої здатності розрізняти обґрунтовані аргументи від маніпулятивних чи неперевірених.

3. Тренінг позитивно впливає на участь у конструктивних дебатах і дискусіях. Учасники стають більш впевненими у своїй здатності аргументувати свою точку зору, водночас виявляючи відкритість до альтернативних поглядів, що сприяє розвитку гнучкості мислення і здатності адаптувати свою позицію на основі нових даних.

4. Учасники тренінгу показують покращення в аналізі логічних помилок та у використанні методів критичного аналізу. Вони стають краще виявляти помилки у своїх аргументах і уникати когнітивних упереджень, що підвищує якість їхнього прийняття рішень.

5. Розширення знань і розвиток перспективного мислення є важливими ознаками ефективності програми. Учасники тренінгу демонструють здатність більш точно прогнозувати наслідки своїх рішень і краще адаптувати свої дії відповідно до змінюваних умов.

Освітнє середовище є ключовим чинником у розвитку критичного мислення, оскільки саме через навчання формуються основи аналітичних навичок і здатності до самостійного мислення. Якісна освіта та навчальні програми повинні включати кілька важливих аспектів, які сприяють цьому процесу. По-перше, важливо, щоб навчання розвивало навички аналізу та синтезу інформації. Ефективна освітня програма включає завдання, що допомагають учням аналізувати інформацію, розпізнавати її ключові елементи і формувати висновки на основі цього аналізу, що може бути реалізовано через вправи на порівняння і контраст, розбиття складних ідей на простіші частини та інтеграцію знань з різних джерел для створення нових ідей або рішень. Наприклад, в історії або літературі студенти можуть аналізувати різні джерела, розглядати їх контекст і вивчати різні перспективи на події чи явища (Гупан Н., Пометун О.) [4].

По-друге, стимулювання дебатів та обговорень є ще одним важливим аспектом. Участь у дебатах та дискусіях сприяє розвитку критичного мислення, оскільки учні повинні аргументовано висловлювати свою точку зору, розглядати контраргументи та перевіряти свою аргументацію. Дебати навчають студентів не лише захищати свої думки, але й аналізувати позиції інших, що сприяє розвитку об'єктивності та відкритості до нових ідей, що створює середовище, де учні навчаються взаємодіяти, аргументувати і критично ставитися до інформації (Стежко Ю.) [38].

Ще одним важливим аспектом є впровадження підходів до розв'язання проблем. Освітні програми, що включають вправи з розв'язання проблем, дозволяють учням застосовувати свої навички на практиці, що може включати практичні завдання, проекти або кейс-стаді, що допомагають студентам розвивати креативність, логічне мислення та здатність до розробки

ефективних рішень у реальних ситуаціях. Важливо, щоб ці завдання не лише вимагали знаходження правильних відповідей, але й заохочували дослідження можливих рішень та оцінку їхніх наслідків (Ігнатова Т.) [6].

Міждисциплінарний підхід також є важливим елементом якісної освіти. Інтеграція знань з різних предметів дозволяє учням бачити зв'язки між різними областями знань і використовувати їх для більш глибокого аналізу та вирішення проблем. Наприклад, проект, що поєднує математику і науку, може допомогти студентам зрозуміти, як математичні моделі застосовуються до наукових досліджень і реальних проблем (Саух П.) [37].

Освітнє середовище має також заохочувати самостійне навчання і дослідження, що може бути реалізовано через можливості для самостійного вибору тем для проектів, досліджень або доповідей. Самостійне навчання сприяє розвитку незалежності мислення, заохочуючи студентів бути ініціативними та активно шукати інформацію.

Нарешті, роль викладача у такому середовищі є надзвичайно важливою. Вчителі повинні не лише передавати знання, але й створювати умови для критичного обговорення і розв'язання проблем. Використання методів, які стимулюють активне мислення, постановка запитань, що сприяють глибинному аналізу, і надання зворотного зв'язку допомагають студентам покращувати навички критичного мислення. Таким чином, освітнє середовище, яке підтримує розвиток критичного мислення, повинно бути інтерактивним, заохочувати аналітичні та дослідницькі навички, сприяти дебатам і самостійній роботі, а також забезпечувати можливості для практичного застосування знань (Макаренко Н.) [17].

Читання та дослідження є важливими складовими розвитку критичного мислення, оскільки вони допомагають розширювати горизонт знань і сприяють розвитку аналітичних навичок. Коли люди активно читають книги, статті, наукові дослідження та інші джерела інформації, вони отримують можливість зануритися в нові ідеї та концепції, що сприяє їхньому інтелектуальному зростанню (Онкович Г., Башмат О., Полторацький Д.) [24].

Читання різноманітних джерел інформації дозволяє людині здобувати нові знання і розуміння різних аспектів світу. Книги і статті охоплюють широкий спектр тем – від науки і техніки до мистецтва і філософії, що розширює світогляд, допомагаючи читачам формувати більш комплексне уявлення про світ. Наприклад, читання наукових досліджень дозволяє ознайомитися з новітніми досягненнями в різних галузях, тоді як літературні твори можуть розкривати культурні, історичні та соціальні контексти (Онкович Г., Башмат О., Полторацький Д.) [24].

Занурення в різноманітні текстові матеріали сприяє розвитку аналітичних навичок, оскільки читачі вчаться оцінювати інформацію, розпізнавати основні ідеї, аргументи та докази. Важливо вміти критично ставитися до прочитаного, аналізувати структуру тексту, розпізнавати логічні зв'язки між аргументами і оцінювати обґрунтованість висновків, що допомагає не лише краще розуміти конкретний текст, але й розвиває загальні навички аналітичного мислення (Леонтьєва І.) [14].

Читання матеріалів з різних джерел дозволяє ознайомитися з різними точками зору на одну й ту ж тему, що може включати в себе конфліктуючі думки, альтернативні теорії або різні підходи до розв'язання проблем. Здобуваючи знання з різних джерел, читачі навчаються розуміти і враховувати різноманітність поглядів, що є важливим аспектом критичного мислення. Наприклад, при читанні статей про соціальні чи політичні питання, можливість побачити як підтримку, так і критику певних ідей, допомагає формувати більш обґрунтоване і збалансоване бачення проблеми (Волошина Г., Роєнко Л.) [3].

Дослідження також включає в себе навички пошуку та оцінки інформації. Вміння знайти надійні джерела, перевірити їх достовірність та відповідність критеріям якості є важливою частиною процесу. Читачі вчаться розрізняти авторитетні джерела від менш надійних, що сприяє формуванню навичок критичного аналізу (Онкович Г., Башмат О., Полторацький Д.) [24]..

Читання різних джерел інформації дозволяє інтегрувати знання з різних областей і бачити зв'язки між ними. Наприклад, вивчення економічних теорій разом з історичними контекстами може дати краще розуміння економічних процесів і їхніх наслідків, що допомагає формувати комплексний підхід до розуміння складних явищ і розвиває здатність бачити широкі контексти (Роєнко Л.) [35].

Нове знання, отримане через читання і дослідження, може стимулювати креативність і новаторське мислення. Занурення в різні ідеї та концепції може надихати на створення нових ідей і рішень. Наприклад, читання науково-фантастичних творів або вивчення нових технологій може привести до інноваційних підходів у вирішенні конкретних проблем (Бородіна Н.) [2].

Таким чином, читання та дослідження забезпечують основу для розвитку критичного мислення, сприяючи розширенню знань, розвитку аналітичних навичок, оцінці різних точок зору, навичок пошуку та оцінки інформації, інтеграції знань та стимулюванню креативності.

Рефлексія та емоційний інтелект є важливими компонентами розвитку критичного мислення. Рефлексія передбачає постійний процес саморефлексії, який включає аналіз власних думок, рішень та їх наслідків. Даний процес допомагає вдосконалювати критичне мислення через кілька основних напрямків. По-перше, аналіз власних думок включає усвідомлення і розуміння того, чому певні ідеї здаються правильними або неправильними, які фактори вплинули на формування цих думок, і як особисті упередження можуть вплинути на оцінку інформації. Постійне самопитання і перевірка власних поглядів допомагають виявити і виправити потенційні помилки у мисленні (Мельник О.) [18].

По-друге, оцінка прийнятих рішень є важливою частиною рефлексії, що включає розгляд того, як і чому було ухвалене певне рішення, які альтернативи були розглянуті і чому вони були відхилені. Аналіз результатів прийнятого рішення допомагає зрозуміти, які фактори вплинули на його ефективність і що можна покращити в майбутньому. Вивчення наслідків рішень також є

суттєвим аспектом рефлексії, адже оцінка того, як рішення вплинули на себе та інших, допомагає виявити уроки, які можна застосувати в подальшому (Митник О.) [20].

Рефлексія дозволяє вчитися на власних помилках і досягненнях, що сприяє постійному удосконаленню критичного мислення. Регулярний аналіз власних думок і рішень допомагає формувати більш обґрунтовані і раціональні підходи у майбутньому.

Емоційний інтелект стосується здатності розпізнавати, розуміти і управляти своїми власними емоціями, а також емоціями інших людей. Здатність усвідомлювати свої власні емоції, такі як страх, злість чи радість, є ключовою частиною емоційного інтелекту, що дозволяє краще розуміти, як емоції можуть впливати на наші рішення і сприйняття інформації. Наприклад, емоційний підйом може спотворювати об'єктивність оцінки фактів (Мельник О.) [18].

Ефективне управління своїми емоціями допомагає зберігати ясність думок і об'єктивність у процесі аналізу інформації, що включає контроль емоційних реакцій, таких як імпульсивність або надмірна тривога, які можуть заважати прийняттю раціональних рішень. Здатність зберігати спокій у стресових ситуаціях дозволяє краще зосередитися на аналізі і прийнятті рішень (Мельник О.) [18].

Розуміння емоцій інших людей також важливо для ефективної комунікації та взаємодії, що допомагає краще сприймати різні точки зору та оцінювати їх в контексті загальної ситуації. Розуміння емоцій інших людей може розширити наше розуміння і допомогти в досягненні більш об'єктивних висновків (Харченко Н.) [42].

Здатність управляти своїми емоціями також допомагає зменшити особистісні упередження, які можуть впливати на наші судження і рішення. Коли емоції не переважають над раціональним мисленням, що сприяє об'єктивнішому аналізу інформації і прийняттю більш обґрунтованих рішень.

Таким чином, рефлексія і емоційний інтелект є важливими для розвитку критичного мислення, оскільки вони допомагають краще розуміти власні думки і рішення, управляти емоціями, зберігати об'єктивність і раціональність, а також взаємодіяти з різними точками зору.

Отже, розвиток критичного мислення є важливим процесом, що дозволяє особистості ефективніше аналізувати інформацію, приймати обґрунтовані рішення та уникати когнітивних помилок.

ВИСНОВКИ

На основі проведеного теоретичного та емпіричного дослідження нами було сформовано наступні висновки:

1. Зазначено, що критичне мислення визначається як здатність систематично і об'єктивно оцінювати інформацію, аргументи та ідеї для прийняття обґрунтованих рішень. На основі аналізу науково-психологічних джерел встановлено, що критичне мислення включає аналіз, оцінку, синтез і рефлексію і є складним когнітивним процесом, що дозволяє індивіду зважено підходити до проблем, уникати когнітивних помилок і маніпуляцій, а також ефективно вирішувати завдання.

2. Вказано, що розвиток критичного мислення має кілька психолого-педагогічних аспектів. По-перше, важливим є створення середовища, яке стимулює запитування і сумніви, заохочує активне обговорення і аналіз. По-друге, ефективний розвиток критичного мислення включає навчання навичкам аргументації, розпізнавання логічних помилок і вдосконалення технік самоаналізу. По-третє, роль вихователя або педагога в цьому процесі полягає в наданні конструктивного зворотного зв'язку та підтримці самостійної діяльності учнів.

3. Виявлено, що критичне мислення є ключовим чинником у формуванні особистості, оскільки воно сприяє розвитку самосвідомості, незалежності в судженнях і впевненості в прийнятті рішень. Через критичне мислення особистість здатна краще зрозуміти власні переконання і мотиви, а також формувати здорові відносини з іншими людьми, враховуючи різні точки зору і культурні контексти.

4. Емпіричне дослідження дало змогу визначити, що особи з високим рівнем критичного мислення використовують стратегії, орієнтовані на вирішення проблем, що може свідчити про їхню здатність ефективно справлятися з викликами. Вищий рівень критичного мислення асоціюється з підвищеним рівнем ригідності особистості, що може вказувати на певні

труднощі у зміні поглядів та уявлень. Розвинене критичне мислення сприяє глибшій саморефлексії, що може покращувати усвідомлення власних думок і почуттів.

Люди з високим рівнем критичного мислення менш схильні використовувати стратегії, орієнтовані на управління емоціями або уникання проблем, що може вказувати на їхню орієнтацію на практичні та раціональні підходи до стресових ситуацій.

5. Розробка тренінгової програми включає створення комплексних вправ, спрямованих на розвиток навичок критичного мислення. Програма має охоплювати такі аспекти, як техніки самоаналізу, методи аргументації, аналіз логічних помилок і когнітивних упереджень. Вона повинна передбачати інтерактивні вправи, симуляції ситуацій і групові дискусії, щоб сприяти практичному засвоєнню навичок і стимулювати активне мислення. Оцінювання ефективності програми проводиться через регулярні тестування, зворотний зв'язок та аналіз змін у навичках критичного мислення учасників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барбінова А. В. Критичне мислення – запорука успіху педагогічної діяльності. *Витоки педагогічної майстерності*. №22. 2018. с. 13-17.
2. Бородіна Н. Шляхи розвитку критичного мислення. *Філософія та гуманізм*. №1. 2017. С. 29-37.
3. Волошина Г., Роєнко Л. Підготовка майбутнього вчителя до застосування прийомів розвитку критичного мислення на уроках літературного читання. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. №57. 2017. С. 16-25.
4. Гупан Н., Пометун О. Формування критичного мислення учнів у процесі навчання прав людини. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. №27. 2008. С. 79-88.
5. Жидецький Ю. Ц. Психолого-педагогічні аспекти формування критичного мислення студентів. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. №1. 2014. С. 111-121.
6. Ігнатова Т. Використання технологій критичного мислення на уроках читання в початковій школі. *Інновації в початковій освіті: досвід, виклики сьогодення, перспективи : матеріали III наук.-практ. інтернет-конф. здобувачів другого (магістер.) рівня вищ. освіти ф-ту початк. навчання, Харків, 5 груд. 2023 р. / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2023. С. 102.*
7. Казанжи М., Вдовіченко О. Креативність та рефлексія як особистісні механізми збагачення потенціалу самозмінювання. *Вчені записки Таврійського національного університету імені Ві Вернадського. Серія: Психологія*. №32 (71), № 3. 2021. С. 24-29.
8. Ковалевська О. Феномен критичного мислення в контексті глобальних викликів сучасного суспільства. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. №34. 2021. С. 50-57.

9. Конверський А.Є. Критичне мислення. Підручник для студентів вищих навчальних закладів усіх спеціальностей. К. : Центр учбової літератури, 2020. 370 с.
10. Коркос Я. Критичне мислення в епоху постправди. *Перспективи та інновації науки*. №8 (26). 2023. С. 196-211
11. Костиніч О. С. Психолого-педагогічні засади розвитку критичного мислення старшокласників у процесі навчання фізики. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені МП Драгоманова. Серія 5: Педагогічні науки: реалії та перспективи*. №48. 2014. С. 73-77.
12. Котубей В. Ф., Поринець Є. В. Критичне мислення як психолого-педагогічна складова сучасності. *Актуальні проблеми розвитку педагогічної освіти: інновації, виклики, перспективи: збірник тез доповідей за матеріалами Міжнародної науковопрактичної конференції (15 березня 2024 р., м. Мукачево)*. Мукачево : Вид-во МДУ, 2024. С. 192-193.
13. Кроуфорд А. Технології розвитку критичного мислення учнів. Науково-методичний посібник для вчителів загальноосвітніх навчених закладів. К. Плеяди. 2006. 220 с.
14. Леонтєва І. В. Педагогічний кейс як засіб розвитку критичного мислення майбутніх викладачів. *Педагогічна освіта: Теорія і практика. Психологія. Педагогіка*. №32. 2019. С. 29-38.
15. Луценко О. Л. Адаптація тесту критичного мислення Л. Старкі. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В.Н. Каразіна. Серія: Психологія*. 2014. № 1110. С. 65–70.
16. Лякішева А., Вітюк В., Кашуб'як І. Ретроспективний огляд поняття критичне мислення. *Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи*. №1. 2019. С. 29-37.
17. Макаренко Н. М. Психолого-педагогічні умови розвитку компетенцій. *Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології»*. №40. 2018. С. 226-235.

18. Мельник О. Г. Емоційний інтелект і критичне мислення. *Наукові записки Національного університету Острозька академія. Серія: Психологія і педагогіка*. №12. 2009. С. 122-131.
19. Мисечко О. Є. Психолого-педагогічні умови формування критичного мислення молодших школярів при вивченні іноземної мови. *Теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: Зб. наукових праць*. №5. 2003. С. 237-242.
20. Митник О. Розвиток критичного мислення дитини дошкільного віку як засіб становлення особистості діяча. *Перспективи та інновації науки*. №3 (37). 2024. С. 439-446.
21. Мозуль І. Психолого-педагогічні засади розвитку мислення молодших школярів. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Педагогічні науки*. №3. 2023. С. 320-332.
22. Назаров О.О., Оніщенко Н.В., Садковий В.П., Садковий О.В., Склень О.І., Тімченко О.В. Психологічні особливості базових копінгстратегій та особистісних копінг-ресурсів працівників пожежнорятувальних підрозділів МНС України: монографія. Х.: Вид-во УЦЗУ, 2008. 184 с.
23. Овадюк О. Психолого-педагогічні основи розвитку критичного мислення учнів. *Нова педагогічна думка*. №3. 2016. С. 62-66.
24. Онкович Г., Башмат О., Полторацький Д. Розвиток критичного мислення майбутніх медиків. *Innovative development of science, technology and education. Proceedings of the 5th International scientific and practical conference. Perfect Publishing. Vancouver, Canada*. 2024. С. 337-348.
25. Плевакіна Г. М. Психологічні особливості критичного мислення у становленні та розвитку особистості. *Всеукраїнська науково-практична конференція «Психологія особистості фахівця в умовах воєнного часу та поствоєнної реабілітації»*. 2024. С.
26. Плугіна А. Теоретико-методичні засади розвитку критичного мислення у молодших школярів. *Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи*. №2 (8). 2022. С. 35-41.

27. Пометун О. І. Критичне мислення як педагогічний феномен. *Український педагогічний журнал*. №2. 2018. С. 89-98.
28. Пометун О. І. Методика розвитку критичного мислення на уроках історії. *Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання*. №2. 2012. С. 3-7.
29. Пометун О. І. Навчаємо мислити критично: посібник для вчителів. Дніпропетровськ: Ліра, 2016. 144 с.
30. Пометун О. І. Основи критичного мислення : навчальний посібник для учнів старших класів загальноосвітньої школи. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2010. 216 с.
31. Попович І. С. Вплив соціально-психологічних очікувань на професійне зростання та професійне здоров'я фахівців. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного ун-ту імені В. Даля*. Сєверодонецьк : Вид-во СНУ імені В. Даля, 2018. № 2 (46). С. 129-139.
32. Попович І. С. Соціальні очікування особистості як процес психічної регуляції поведінки. *Психологічні перспективи*. №27. 2016. С. 184-194. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppst_2016_27_18.
33. Попович, І. С. Соціально-психологічні очікування в людських взаєминах. Херсон : ВАТ «ХМД», 2009. 277 с.
34. Психологу для роботи. Діагностичні методики : збірник / уклал.: М.В. Лемак, В.Ю. Петрище. Вид. 2-ге, виправл. Ужгород:Видавництво Олександри Гаркуші, 2012. 616 с.
35. Роєнко Л. Підготовка майбутніх учителів початкової школи до розвитку критичного мислення при опрацюванні художнього твору. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. №46. 2013. С. 45-50.
36. Романова С. М., Денисевич О. Розвиток критичного мислення особистості як проблема сучасної освіти. *Proceedings of the National Aviation University. Series: Pedagogy, Psychology*. №2. 2009. С. 113.

37. Саух П. Розвиток критичного мислення як провідний тренд сучасного освітнього процесу. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика. Серія: Педагогічні науки.* №2.67. 2021. С. 7-15.
38. Стежко Ю. Г. Мовленнєва обумовленість розвитку мислення. *Інтелект. Особистість. Цивілізація. Збірник наукових праць.* №1. 2011. С. 430-439.
39. Терно С. О. Критичне мислення: стратегії та процедури. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* №44 (2). 2015. С. 227-230.
40. Трофименко Н. С. Критичне мислення як чинник формування особистості у період дошкільного дитинства. *Сучасний рух науки: тези доп. VIII міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 3-4 жовтня 2019 р. Дніпро, 2019.* Т. 3. С. 474.
41. Тягло О. Критичне мислення – освітня інновація доби демократично орієнтованих трансформацій суспільства. *Вісник програм шкільних обмінів.* № 28. 2006. С. 7–10.
42. Харченко Н. В. Критичне мислення як характеристика сучасної особистості підлітка. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді.* №20 (2). 2016. С. 276-286.
43. Чаплак Я. Роль критичного мислення у творчих пошуках внутрішнього камертона душі особистості. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія.* №16 (1). 2011. С. 136-147.
44. Чуба О. Формування критичного мислення як психолого-педагогічна проблема сучасності. *Педагогіка і психологія професійної освіти.* №3. 2013. С. 202-208.
45. Шимон Л. П. Розвиток критичного мислення учнів початкових класів. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка.* № 44. 2009. С. 164-167.
46. Шквир О. Критичне мислення молодших школярів: сутність і особливості. *Молодь і ринок.* №4 (171). 2019. С.27-32.

47. Kerry S. Walters *Re-Thinking Reason: New Perspectives in Critical Thinking*. Published by State University of New York Press, 1994, P.65.
48. Paul R. W., Elder, L.. Critical thinking: The nature of critical and creative thought. *Journal of Developmental Education*, №30(2), 2006. P. 34-35.
49. Tama C. Critical thinking has a place in every classroom. *Journal of Reading*, 33, 1989. P. 64-65.